

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 4 Issue 04 | pp. 551-556 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

ТОВАР-МОДДИЙ ЗАХИРАЛАР ҲИСОБИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

М.Хайитбоев

ТДИУ, “Аудит” кафедраси PhD, доценти

Шеримбетов Иномжон Халидуллаевич

ТДИУ, “Аудит” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада товар-моддий захираларнинг моҳияти, уларни халқаро стандартлар бўйича уларни баҳолаш ва молиявий ҳисоботда очиб бериш тартиби ёритилган.

Калит сўзлар: товар-моддий захиралар, инвентаризация, баҳолаш, таннарх, соф сотиш қиймати, халқаро стандарт, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, товарлар.

Кириш

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини акс эттирадиган кўрсаткичларнинг умумий тизимида маҳсулот таннархи кўрсаткичи асосий ўринни эгаллайди. Чунки маҳсулот таннархини камайтириш хўжалик юритувчи субъект фойдасининг ошишига, фаолиятни кенгайтириш учун қўшимча имкониятлар яратилишига олиб келади. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёев ўз маърузаларида қуйидагиларни таъкидлаган: “Биринчи – ислохотларнинг қай даражада самара бераётганини кўрсатадиган мақсадли дастурларни амалга ошириш натижадорлиги. Булар қаторида саноат ва бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг қуйидаги иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларини келтириш мумкин: ишлаб чиқариш қувватларининг аҳволи, харажатларни ва таннархни пасайтириш, маҳаллийлаштириш ва рентабеллик даражасини, маҳсулот рақобатдошлигини сўзсиз ошириш” [4, 27].

Дарҳақиқат, аҳолини сифатли ва арзон маҳсулотлар билан таъминлаш жаҳон бозорида иқтисодийимиз рақобатбардошлигини оширишда асосий эътибор хомашё ва ресурслардан оқилона фойдаланиш, унумсиз харажатларни тежаш ва маҳсулот таннархини камайтириш муҳим ўрин тутади. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект ўз тасарруфидаги товар-моддий захиралар ҳисоби ва аудитини тўғри ташкил қилиш ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириши зарур бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Товар-моддий захираларни ҳисобга олиш, уларни тан олиш ва баҳолаш масалалари билан кўпгина иқтисодчи олимлар шуғулланишган. Жумладан

О.Бобожонов ва К.Жуманиёзовлар товар-моддий захираларни таннархيني аниқлаш усуларини ёритиб ўтишган [5, 206-263]. Г.Жамбакиева эса, товар-моддий захираларнинг омбордаги ва бухгалтерияда ҳисобга олиш масалаларига чуқур эътибор қаратган [6, 138-162]. И.Очилов ва Ж.Қурбонбоевлар ТМЗларни туркумлаш ва баҳолаш, улардан фойдаланишни назорат қилиш масалаларига тўхталиб ўтишган [7, 155-189]. Д.Норбеков, А.Махмудов ва Д.Мухаммедовалар ТМЗларни баҳолаш ва инвентаризация қилиш, ТМЗ бўйича қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш масалаларига чуқур эътибор қаратишган [8, 65-86].

Аммо юқорида қайд этиб ўтилган олимларнинг асарларида хорижий амалиётда қабул қилинган захираларни чиқиши бўйича баҳолаш усуллари ва халқаро стандарт бўйича ТМЗ бўйича ахборотларни молиявий ҳисоботда очиқ бериш масалаларига кенг эътибор қаратилмаган.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот ишида кузатиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш, индукция, дедукция каби усуллар қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар

Товар-моддий захиралар (ТМЗ) – кейинчалик сотиш мақсадида нормал фаолият юритиш жараёнида тутиб туриладиган ва ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд бўлган, шунингдек маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган моддий активлар [2].

Бухгалтерия ҳисобида ҳисоб сиёсатини шакллантириш жараёнида товар-моддий захиралар гуруҳлари учун ҳисобдан чиқаришни баҳолашда турли хил усуллардан фойдаланилиши мумкин. Бу жараёнда қўшимча харажатлар юзага келиб, улар таркибига қайта ўрнатиш, захираларни чиқариб ташлаш ва улар жойлашган ҳудудда захираларни харид қилишда юзага келувчи атроф-муҳитни тиклаш бўйича баҳолаш мажбуриятлари киради.

Агар товар-моддий захиралар ёрдамида амалга оширилувчи хўжалик операциясининг моҳиятига эътибор қаратилса, у ҳолда унда сотиб олиш, ишлаштириш ва ҳисобдан чиқаришни ҳисобга олишда акс эттириш кўзда тутилади. Товар-моддий захираларнинг келиб тушиш ҳисобида келиб тушиш усулларига эътибор қаратиш лозим.

Хўжалик фаолиятида амал қилувчи текшириладиган барча ҳужжатлардаги кўрсаткичлар, ифодалар ва рақамли қийматлар ўзаро боғлиқ эканлигига ишонч ҳосил қилиш керак. Ҳужжатларни нафақат шакл, балки мазмун жиҳатидан ҳам текшириш ва таҳлил қилиш, шунингдек бирламчи ҳисоб ҳужжатларида акс эттирилган арифметик ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини назорат қилиш керак.

Товар-моддий захираларни баҳолашга таъсир этувчи иккинчи жиҳатни – ТМЗ тури ва ҳисоб сиёсатига мувофиқ унга нисбатан қўлланилувчи қийматни кўриб чиқайлик. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 17-моддасига мувофиқ, товар-моддий захираларни баҳолаш қуйидаги иккита баҳонинг энг пасти бўйича - баланс тузиладиган санадаги ҳақиқий таннарх (сотиб олиш нархи ёки ишлаб чиқариш таннархи) бўйича ёки бозор баҳоси (реализация

қилишнинг соф қиймати) бўйича амалга оширилади [1].

И.К.Очилов ва Ж.Э.Қурбонбоевларнинг фикрича, соф сотиш қиймати деганда товар сотилишининг тахминий қийматидан товарларни сотув олдидан тайёрлаш ва уни сотиш харажатларининг айирмасидир [7, 159]. Биз товар-моддий захиралар ҳисобини ташкил этишнинг кенг тарқалган усулларини қуйидаги жадвалда умумлаштирдик (1-жадвал).

1-жадвал

Товар-моддий захиралар бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш усуллари¹

Бухгалтерия ҳисоби счетлари	Ҳисобни ташкил этиш усуллари
1000-“Материаллар”	1) 1000-“Материаллар” счетини қўллаш ва унда бевосита харид қилинган материаллар бўйича ҳақиқий таннархни шакллантириш орқали 2) 1000-“Материаллар” счетидан ташқари 1500-“Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш” ва 1600-“Материаллар қийматидаги фарқлар” счетларини қўллаган ҳолда
2900- “Товарлар”	1) сотиб олиш нархлари бўйича: ҳақиқий таннархда (бевосита 2900-“Товарлар” счетида – ҳисоб нархлари бўйича (1500-“Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш”); 2) сотув нархлари бўйича (2920-“Савдо устамаси” счетидан фойдаланган ҳолда).
2800-“Тайёр маҳсулотлар”	1) ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича; 2) меъёрий (режали) ишлаб чиқариш таннархи бўйича 2800-“Тайёр маҳсулот” смети
2000-“Асосий ишлаб чиқариш” (“Тугалланмаган ишлаб чиқариш”)	1) ҳақиқий ёки меъёрий (режали) ишлаб чиқариш таннархи; 2) бевосита сарф-харажат моддалари бўйича; 3) хомашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотлар

«Товар-моддий захиралар» номли 4-сон БҲМСга биноан, ҳар бир кейинги даврда реализация қилишнинг соф қийматини янгидан қайта баҳолаш ўтказилиши мумкин. Иқтисодий конъюнктуранинг ўзгарганлиги сабабли ташкилотнинг мулкидаги илгари қиймати пасайтирилган товар-моддий захирани реализация қилишнинг соф қиймати ошган ҳолда тегишли ҳисобдан чиқариш суммаси шу тариқа тикланадики (тиклаш дастлабки ҳисобдан чиқариш миқдорлари билан чекланган), бунда янги баланс қиймати ушбу икки қийматнинг энг ками - таннарх ёки қайта кўриб чиқилган реализация қилишнинг соф қийматига қадар келтирилади [2].

“Захиралар” номли 2-сонли МҲХСда таннархни баҳолаш усуллари акс эттирилган, унга мувофиқ, одатда, қулайлик учун захиралар таннархини меъёрий

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

сарф-харажатлар усули ёки чакана нархлар ҳисоби сингари баҳолаш усулларидан фойдаланиш мумкин.

Меъёрий харажатлар хомашё ва материаллар, меҳнат, самарадорлик ва унумдорликни ҳисобга олади. Улар мунтазам равишда таҳлил қилинади, заруратга кўра, жорий шароитларни ҳисобга олган ҳолда қайта кўриб чиқилади. Чакана нархлар усули чакана савдода захираларни баҳолаш учун қўлланилади. Захиралар бирлиги қиймати ушбу захира бирлигини сотиш нарҳини ялпи фойданинг тегишли улуши ёрдамида камайтириш йўли билан аниқланади. Фойдаланилаётган фоизлар миқдорини аниқлашда уларнинг қиймати уларни дастлабки сотиш нарҳидан паст даражага туширилади.

“Захиралар” номли 2-сонли МҲХС агар захиралардан фойдаланиш натижалари тахминан таннарх қийматини ифодаласа, захиралар таннарҳини аниқлашнинг турли усулларидан фойдаланишга рухсат беради. Захиралар таннарҳини аниқлаш учун қуйидагилар қўлланилади: 1) аниқ харажатларнинг ўзига хос идентификация қилиш усули; 2) ФИФО усули (дастлабки тушум – дастлабки харажат); 3) ўртача тортилган қиймат (АВЕКО) усули бўйича.

О.Бобожонов ва К.Жуманиязовларнинг фикрича, даврий ҳисобга олиш тизимини қўллашда ТМЗнинг ҳар бирининг батафсил ҳисоби юритилмайди. Товар-моддий захираларнинг мавжудлиги мавжуд захираларнинг инвентаризация натижалари бўйича аниқланади. ТМЗни узлуксиз ҳисобга олиш тизимини қўллаганда ТМЗнинг баланс счётларида товар-моддий захираларнинг келиб тушиши ва чиқиб кетиши батафсил акс эттирилади [5, 216-217].

2-жадвалда хорижий амалиётда қабул қилинган захираларни баҳолаш усуллари кўриб чиқайлик.

2-жадвал

Хорижий амалиётда захираларни баҳолаш усуллари²

№	Мамлакат	Захираларни баҳолаш усуллари			
		ФИФО	Ўртача қиймат (АВЕКО)	Соф сотиш қиймати	Бошқалар
1.	Буюк Британия	+	+	+	-
2.	Греция	+	+	-	Тайёр маҳсулотларни захиралаш усули
3.	Испания	+	+	-	-
4.	Италия	+	+	-	-
5.	Люксембург	+	+	+	Ҳақиқий харажатлар

²Муаллиф томонидан тузилган.

6.	Нидерландия	+	+	-	Тайёр ва тугалланмаган ишларни захиралаш усули
7.	Германия	+	+	+	ХИФО, ЛОФО, КИФО, КИЛО
8.	Португалия	+	+	-	Захиранинг стандарт ва махсус (бозор) нархи
9.	Россия	+	+	-	Ҳар бир бирликнинг таннархи усули
10.	АҚШ	+	+	-	Чакана усул
11.	Франция	+	+	+	-
12.	Швейцария	+	+	-	-
13.	Швеция	+	-	+	Бажаришдан фоиз усули, Шартномани яқунлаш усули

Ушбу жадвалга кўра захираларни ҳисобга олиш бўйича кенг тарқалган усуллар ўртача тортилган қиймат (АВЕКО) ва ФИФО ҳисобланади. Шу сабабли, халқаро ҳисоб тамойилларига ўтишда захираларни ўртача нарҳда баҳолаш керак. Захираларни ҳақиқатга мос қиймат бўйича баҳолаш уларнинг қийматини ҳисобот давридаги аниқ қийматга имкон қадар яқин миқдорда тақдим этиш имконини беради. Жорий қиймат бўйича баҳоланган молиявий ҳисоботлар ушбу ҳисоботлардан фойдаланувчиларга тўлиқ захиралар қиймати ва баланс активи ҳақида аниқ маълумот олиш имконини беради.

Товар-моддий захиралар объекти хусусиятларининг навбатдаги йўналиши бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари ва халқаро стандартларда бу активлар тўғрисидаги хусусиятларни кўриб чиқишни назарда тутади. Товар-моддий захиралар тўғрисидаги ахборотни олиш ушбу активларга тегишли молиявий ҳисоботга жиддий таъсир кўрсатувчи воқеалар, операциялар ва бошқа хусусиятларни аниқлашга ёрдам беради ва таҳлил маълумотлари ошкор қилинган ахборотда тақдим этилиши мумкин.

Ҳисобот йили охирида товар-моддий захиралар бухгалтерия баланси ва тушунтириш хатида захираларни баҳолаш усулларида фойдаланиш асосида аниқланган қиймат бўйича акс этирилади. Халқаро ҳисоб амалиётида “Захиралар” номли 2-сонли МҲХСга мувофиқ, молиявий ҳисоботлар қуйидагиларни ёритиши керак:

захираларни баҳолаш учун қўлланилувчи ҳисоб сиёсати, шу жумладан қўлланилган таннархни ҳисоблаш усули;

захираларнинг умумий баланс қиймати ва ушбу корхона томонидан фойдаланилувчи турлар бўйича захира қиймати;

захираларни сотиш харажатларини чиқариб ташлаган ҳолда жорий қиймат бўйича ҳисобга олинган баланс қиймати;

ҳисобот даврида харажатлар сифатида тан олинган захиралар миқдори;

ҳисобот даврида харажатлар сифатида тан олинган захираларнинг ҳар қандай арзонлаштириш суммаси;

ҳисобот даврида харажатлар таркибида акс эттирилган захиралар қийматини камайтириш сифатида тан олинган арзонлаштиришга нисбатан қайд этиш суммаси;

захираларни арзонлаштиришга сабаб бўлган ҳолатлар ёки ҳодисалар;

мажбуриятларни бажариш учун таъминот сифатида гаровга қўйилган захираларнинг қиймати [3].

Молиявий ҳисоботда захиралар тўғрисида маълумотларнинг тўлиқ очиқ берилиши бухгалтерия ахборотларининг аниқлиги ва шаффофлигини таъминлайди.

Хулоса ва таклифлар

1. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида захираларни тан олиш вақти активни ўтган воқеалар натижасида ташкилот томонидан назорат қилинувчи ресурс сифатида умумий тушунишга таяниб, ундан иқтисодий наф олиниши муносабати билан захиралар ҳисобда улар устидан назорат ўрнатиш ва иқтисодий фойда олиш имконияти бўйича тан олиниши керак.

2. Товар-моддий захиралар бўйича операциялар хусусиятларининг моҳияти ва мазмуни уларни турли белгилар бўйича таснифлаш, баҳолаш ва ахборотни очиқ беришга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги ЎРҚ-404-сон қонуни. 2016 йил 13 апрель. www.lex.uz

2. «Товар-моддий захиралар» номли 4-сон БҲМС. www.lex.uz

3. «Захиралар» номли 2-сон МҲХС. www.minfin.ru

4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. -104 б.

5. Бобожонов О., Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб. –Т.: “Молия” нашриёти, 2002. 672 бет.

6. Дзамбакиева Г.С. Финансовый учет. Учебное пособие. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. -352 с.

7. Очилов И.К., Қурбонбоев Ж.Э. Молиявий ҳисоб. Ўқув қўлланма. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007. -488 б.

8. Norbekov D.E., Maxmudov A.N., Muhammedova D.A. Buxgalteriya hisobi. –Т.: “Iqtisod-moliya”, 2018. -248 б.

